

ДО ПРОБЛЕМИ СЛОВОТВІРНОЇ СИНОНІМІЇ

У статті розглядаються лексико-семантичні та функціонально-стилістичні особливості словотвірних синонімів на матеріалі похідних, мотивованих абстрактними непохідними іменниками. Аналіз проведено з опорою на таку комплексну словотвірну одиницю, як словотвірна парадигма.

Ключові слова: *словотвірні синоніми, глибина словотвірної парадигми, спільноосновні десубстантиви, словотвірне значення, лексико-семантична структура.*

Одним із пріоритетних напрямків у сучасній українській дериватології є основоцентричний, започаткований свого часу І. Коваликом та розвинутий його учнем В. Грещуком. Саме І. Ковалик чи не вперше поставив питання про необхідність зміщення акценту зі словотворчого форманта на твірну основу та вивчення дериваційних мікросистем, об'єднаних спільністю твірної основи, зазначивши: “У працях із суфіксального словотвору дослідники звертають увагу головним чином на суфікси, а ролі твірної основи звичайно не враховують. Вивчаючи характер суфіксального словотворчого процесу іменників, необхідно враховувати як роль твірної основи (баземи), так і суфікса (суфіксеми)” [5, 6-7]; “...й досі, наскільки мені відомо, ще не маємо в ділянці вчення про словотвір ні однієї спеціальної праці, у якій була б охарактеризована вся система будови словотвору даної мови з погляду структури словотворчих основ. А втім такий аспект вивчення системи словотвору даної мови допоміг би краще зрозуміти словотворчі факти й дав би надійні підстави зробити далеко глибші висновки й узагальнення з теоретичних питань учення про словотвір” [7, 43-44].

Теоретичні проблеми основоцентричної дериватології комплексно вперше розглядаються в монографії В. Грещука “Український відприкметниковий словотвір” [4]. Основне завдання основоцентричного словотвору – вивчення словотворчої спроможності твірних слів, їх

словотворчої поведінки та чинників, які її зумовлюють. Цей напрямок досліджень виявився достатньо продуктивним в українському мовознавстві: за останні роки з'явилася низка дисертаційних робіт, виконаних у руслі основоцентричної дериватології (І. Джочки, Р. Бачкура, Н. Пославської, О. Микитин та ін.), і монографічна розвідка З. Валюх “Словотвірна парадигматика іменника в українській мові” [2]. У цих працях аналіз проводиться з опорою на словотвірну парадигму (далі СП) – комплексну системоутворювальну одиницю, що відображає словотворчий потенціал різних лексико-семантичних, тематичних, структурно-семантичних, лексико-граматичних груп слів. СП формують похідні від однієї твірної основи на одному ступені деривації.

Аналіз СП дає змогу простежити не лише їх протяжність (кількість зон та словотвірних значень), але й глибину семантичних позицій. Розгортання СП в глибину передбачає заповнення однієї семантичної позиції різними дериватами з одним і тим же словотвірним значенням (далі СЗ). Услід за І. Коваликом [6, 24; 12, 47] та В. Грещуком [4, 164] такі ряди однакових чи близьких за значенням спільноосновних дериватів з різноструктурними формантами вважаємо словотвірними синонімами.

Синонімічні відношення, у яких перебувають відіменникові похідні, мотивовані назвами споріднення та свояцтва, а також назвами рідин, уже були предметом нашого аналізу [8; 9], вивчалися й синонімічні демінутивно-аугментативні назви тварин та рослин [1]. У пропонованій статті розглядаємо особливості словотвірної синонімії на матеріалі похідних, мотивованих абстрактними непохідними іменниками.

Лексико-семантичні структури спільноосновних відіменникових похідних з однаковим СЗ аналізуються за смисловим обсягом, за місцем і роллю тотожних лексико-семантичних варіантів у семантичних структурах дериватів, при цьому враховуються конотації, емоційно-експресивне забарвлення, частота і сфера використання (лексико-семантичні структури словотвірних синонімів подаються за тлумачними словниками української мови: [3; 10; 11]).

У межах десубстантивних утворень, мотивованих абстрактними непохідними іменниками, засвідчені похідні субстантиви із СЗ “носій предметної ознаки” (*силань*), “виконавець дії, об’єкт якої названий твірним іменником” (*силомір*), “абстрагована дія, об’єкт якої названий твірним іменником” (*розкошолобство*), “демінутивність” (*воленька*), “аугментативність” (*талантище*), “збірність” (*символіка*), “заперечення предметної ознаки” (*безвір’я*), “стилістична модифікація” (*грішка*); похідні прикметники із СЗ “загальна відносність” (*рекордний*), “який не має або позбавлений того, що назване твірним іменником” (*беззаконний*), “який перебуває за межами того, що назване твірним іменником” (*позашлюбний*), “скерований проти того, що назване твірним іменником” (*протиприродний*); похідні дієслова із СЗ “дія, результат якої названий твірним іменником” (*прогнозувати*), “дія, стан, зміст яких названий твірним іменником” (*горювати*), “позбавити того, що назване твірним іменником” (*обездолити*), “втратити те, що назване твірним іменником” (*обезглуздити*), “наділяти предметною ознакою” (*ритмізувати*), “бути тим, що назване твірним іменником” (*стимулювати*); похідні прислівники із СЗ “адвербіалізація ознаки” (*авансом*).

У багатьох словотвірних парадигмах абстрактних непохідних іменників та чи та семантична позиція представлена не одним, а кількома спільноосновними дериватами – словотвірними синонімами. Серед похідних іменників словотвірна синонімія найпоширеніша в межах десубстантивів із СЗ **“носій предметної ознаки”**.

Десубстантиви, маючи спільне дериваційне значення, часто не збігаються за лексико-семантичними структурами, стилістичними та функціональними особливостями.

Повний збіг усіх характеристик дериватів властивий членам кількох синонімічних рядів. Пор., наприклад, спільноосновні похідні *бенкетар* (‘учасник бенкету, любитель бенкетів’), *бенкетник* (‘те саме, що бенкетар’), які мають одне й те ж лексичне значення: “Усі *бенкетарі* напруго посхапувались, вискакуючи хто куди міг, перевернули стіл з усіма кубками й стравами”

(І. Франко); “*Бенкетники* довго удавали, що не помічають цих зблідлих, знекровлених людей з вовчим блиском в голодних очах” (З. Тулуб).

Частина синонімічних похідних, маючи тотожну лексичну семантику, розрізняються сферою функціонування, частотою вживання. Пор.: *злидар* ‘людина, яка живе в злиднях, нестатках; бідняк’, *злиденник* ‘діал. злидар’, *злидень* ‘розм. те саме, що злидар’, *злидняк* ‘розм. те саме, що злидар’; *схематизм* ‘спрощеність, трафаретність у мисленні, зображенні’, *схематика* ‘рідко те саме, що схематизм’.

У парі *радця* – *радник* словотвірні синоніми мають спільний ЛСВ, пор.: *радник* ‘1) розм. те саме, що порадник (1); 2) назва деяких службових посад, а також осіб, що займають ці посади; 3) у дорев. Росії – складова частина в назві цивільних чинів, а також назва осіб, які мали ці чини’, *радця* ‘заст. радник (2)’. Похідні *радник*, *радця* розрізняються обсягом лексико-семантичних структур та функціональними характеристиками.

Багато спільноосновних десубстантивів із СЗ “носій предметної ознаки” мають відмінні лексичні значення, які, проте, не позбавлені й спільних елементів у семантиці. Пор., наприклад, лексико-семантичні структури похідних *критик* (‘1) той, хто аналізує мистецькі твори; 2) людина, що аналізує життєві явища, хиби’) і *критикан* (‘розм. людина, схильна до уїдливої, дріб’язкової критики’), які споріднені в тому, що називають осіб, котрі мають відношення до критики. Але коли критик професійно займається критикою або схильний до критики (аналізу) життєвих явищ, хиб, то критикан – це людина, критика якої недоброзичлива і дріб’язкова. Дериват *критикан* поширений у розмовному стилі: “Знайдеться *критикан* – в газету напише” (І. Рябокляч).

Різні лексичні значення мають спільноосновні деривати *концертант* (‘артист, що дає концерт або бере в ньому участь’), *концертино* (‘1) музичний інструмент; 2) віртуозний музичний твір типу концерту’), перший з яких називає особу, а другий – предмети.

Ряди спільноосновних **демінітивів** нараховують від двох до чотирьох членів. Словотвірні синоніми мають переважно однакові лексико-семантичні структури та функціонально-стилістичні особливості, як, наприклад,

демінутиви в парах *горенько – горечко* ('змени.-пестл. до горе'), *тугонька – туженька* ('нар.-поет., пестл. до туга'), *смертонька – смерточка* ('пестл. до смерть (2)'). В окремих випадках спільноосновні демінутивні похідні синонімізуються частково. Пор.: *душенька* 'пестл. до душа 1-3, 5', *душечка* 'пестл. до душа 1-3, 5', *душка* '1) пестл. до душа 1, 2, 5; 2) розм. про людину з прекрасними рисами характеру // при пестливому звертанні до когось'.

Численними є словотвірні синоніми і серед десубстантивів із СЗ "стилістична модифікація", проте, на відміну від спільноосновних демінутивів, спільноосновні деривати із СЗ "стилістична модифікація" здебільшого мають нетотожні лексичні значення, а інколи – й стилістичні характеристики. Так, у парі *тямок* ('те саме, що тьяма') – *тямка* ('розм. 1) те саме, що тьяма; 2) рідко пам'ять, згадка') десубстантиви розрізняються обсягом лексико-семантичних структур; другий дериват є багатозначним, має, окрім спільного, ще й інший ЛСВ, який є до того ж рідковживаним. Пор.: "Любов до гарного, природа, Дівчата любі, друзяки, І найсвятіший дар – свобода, – По них самі тепер *тямки!*" (П. Грабовський).

Спільноосновні десубстантиви з іншими СЗ субстантивної зони трапляються рідко. Так, засвідчена тільки одна пара спільноосновних **аугментативів** *силиця – силеча* з однаковою лексичною семантикою ('збільш. до сила 1, 2'). Останній дериват є рідковживаним.

В ад'єктивній зоні конкретних СП словотвірні синоніми засвідчені лише серед десубстантивів із СЗ "загальна відносність". Синонімічні ряди похідних прикметників здебільшого двочленні та тричленні.

Спільноосновним дериватам із СЗ "загальна відносність" нерідко властиві однакові лексико-семантичні структури, стилістичне забарвлення, сфера функціонування. Пор., наприклад: *візитний* 'стос. до візиту // признач. для візитів' – *візитовий* 'те саме, що візитний', *сановитий* – *сановний* ('який має високий сан, чин; 2) показний, величний з вигляду').

Деякі похідні прикметники розрізняються функціональними особливостями: *суттєвий* 'який складає саму суть, зміст чого; важливий // який має велике, особливе значення' – *сутній* 'рідко те саме, що суттєвий'; *щасливий*

‘1) який має щастя, який зазнає щастя, радості // у знач. ім. *щасливі* люди, яким щастить; // дуже радий чомусь; // задоволений чимось, радісний з приводу чогось // з *інф.* дуже охочий, радий щось робити; // повен радості, щастя; // який виражає щастя, викликаний щастям; 2) який приносить або приніс щастя, успіх, удачу; радісний; // особливо вдалий, гарний; // який сприяє щастю, радості, успіхові; 3) якому випадає щастя, успіх, удача, якому щастить; // у знач. ім. *щасливий*, *-ва*, *-ві* людина, якій щастить; 4) успішний, благополучний; // вигідний для когось, виграшний; // не пов’язаний з муками, переживаннями, легкий’ – *щасний* ‘розм. те саме, що *щасливий* // у знач. ім. *щасні* мн. люди, яким щастить’.

В інших парах спільноосновних десубстантивів із СЗ “загальна відносність” похідні мають здебільшого різні лексичні значення (пор.: *гріховний* ‘який порушує рел., мор. норми, настанови // який веде до гріха; схильний до гріхів (2); // який виражає схильність до гріхів’ – *грішний* ‘1) який наробив гріхів (2) // у знач. ім. *грішні* ті, що мають гріхи; // сповнений гріхами (1); // як *пост. епітет* при словах *душа*, *тіло*, що виражає визнання власних помилок, безсилля; 2) *перен.* який заслуговує осуду’).

У рядах спільноосновних похідних, що складаються більше ніж із двох членів, десубстантивам властиві складніші взаємовідношення лексико-семантичних структур та функціонально-стилістичних характеристик. Так, серед спільноосновних прикметників, мотивованих твірним іменником *пиха*, тотожні лексичні значення мають деривати *пихатий* – *пихливий* (‘якому притаманна надмірно висока думка про себе, зверхність, погорда, зарозумілість, зазнайство’), *пиховитий* – *пихуватий* (‘сповнений пихи (1, 3); // який відзначається пихатістю’). Прикметники в парах розрізняються частотою вживання: другі синоніми є рідковживаними.

Спільноосновні прикметникові похідні, мотивовані іменником *ціль*, мають нетотожну лексичну семантику. Похідні *цільовий* (‘1) спрямований на здійснення, досягнення якоїсь мети; 2) признач. для певної мети; який не може бути використаний для ін. потреб; // пов’яз. з використ. чогось з певною метою’) і *цільеспрямований* (‘1) який прагне до певної мети; 2) спрямов. на

досягнення певної мети') синонімізуються в одному ЛСВ, який посідає в їх семантичних структурах неоднакове місце. Однозначні похідні *цілкий* ('який точно потрапляє в ціль, влучний'), *цільний* ('діал. влучний') майже не розрізняються лексико-семантично, хоча сфера функціонування другого прикметника обмежена діалектним мовленням. Пор.: 'Їх /обранців/ *цільні*, хоч і рідкі, стріли смертельно ранили монголів і стримували їх від наближення' (І. Франко).

СЗ вербальної зони в конкретних СП такою бувають представлені кількома спільноосновними десубстантивами, хоча й значно рідше, ніж проаналізоване СЗ ад'єктивної зони. При цьому глибина СП у вербальній зоні здебільшого не перевищує двох дериватів.

СЗ "дія, зміст якої названий твірним іменником" серед дієслівних СЗ найчастіше виражається кількома спільноосновними дериватами. Частина спільноосновних дієслів розрізняються тільки частотою або сферою використання. Так, у синонімічній парі *бідувати* – *бідити* ('жити в бідності, нужді, терпіти злидні // жити в горі, горювати') останнє з дієслів поширене в діалектному мовленні: "– Як побралися ми з Юхимом, то вже не одна *бідила*, а вдвох" (О. Гончар); "Відколи Грициха вмерла, то він /Гриць/ *бідував*. Не міг собі дати ради з дітьми без жінки" (В. Стефаник).

Лексико-семантичні структури спільноосновних похідних дієслів можуть збігатися не повністю, а лише в кількох ЛСВ. Спільні ЛСВ посідають у семантичних структурах різні місця, пор.: *вірити* '1) бути впевненим, переконаним у чому-небудь // бути впевненим у кому-небудь, вважати когось гідним довір'я; 2) приймати щось за правду; 3) мати довір'я до когось; 4) бути релігійним, вірувати', *вірувати* '1) бути релігійним, вірити в Бога, у надприродні сили; 2) *рідко* бути певним, переконаним у чому-небудь'. Дериват *вірити*, як бачимо, окрім спільних, має ще й свої ЛСВ.

У межах словотвірних синонімів із СЗ "дія, результат якої названий твірним іменником" повний збіг значень властивий дієсловом у двочленних рядах. Наприклад: *рикошетувати* – *рикошетити* ('відскакувати, відлітати рикошетом'), *субсидувати* – *субсидювати* ('надавати субсидію'). У парі *цілити*

– *ціляти* (‘1) мітити, спрямовувати зброю в ціль; 2) *перен.* мати на увазі кого-, що-небудь, натякати на когось, щось’) дієслова розрізняються тільки сферою вживання; останнє поширене в розмовному мовленні. Пор.: “*Цілив* в ворону, та попав в корову” (М. Номис); “Дивлюсь, турчин із-за куща *ціляє* прямо в мене” (М. Кропивницький).

Дієслівні СЗ “**позбутися того, що назване твірним іменником**” та “**позбавити того, що назване твірним іменником**” представлені дериватами-синонімами лише в декількох конкретних СП. Спільноосновні десубстантиви переважно не розрізняються за семантичними та функціонально-стилістичними характеристиками. Пор., наприклад, семантику дериватів *обезсиліти*, *знесиліти* (СЗ “позбутися того...”): “Вклонився вітер, мабуть, *обезсилів*” (Ю. Збанацький); “Тепер баба поблідла, як крейда, й одразу *знесиліла*, тільки й могла ледве чутно промовляти: – Ой лишечко, рятуйте!..” (К. Григоренко).

Отже, двома і більше спільноосновними десубстантивами (словотвірними синонімами) представлені 11 СЗ із 19-ти. Різноманітність відношень між лексико-семантичними структурами словотвірних синонімів, мотивованих абстрактними непохідними іменниками, можна звести до кількох основних типів, які не відрізняються від аналогічних взаємовідношень синонімічних похідних, мотивованих назвами споріднення та свояцтва чи назвами рідин [див.: 8, 9], і виділити такі групи словотвірних синонімів: 1) слова, які мають однакові значення та функціонально-стилістичні особливості; 2) слова, які, маючи однакові лексичні значення, розрізняються конотаціями, емоційно-експресивним забарвленням, частотою і сферою використання; 3) слова, що мають спільне одне чи кілька значень і протиставляються іншими компонентами лексико-семантичних структур; 4) слова, що мають різні значення.

Найпростіші семантичні відношення складаються між однозначними спільноосновними десубстантивами, які здебільшого мають тотожні лексичні значення. Якщо ж спільноосновні однофункціональні похідні багатозначні, а до того ж утворюють синонімічний ряд із трьох і більше дериватів, то взаємовідношення ускладнюються.

Тип взаємовідношень лексико-семантичних структур словотвірних синонімів корелює і з типом СЗ. Так, спільноосновні десубстантиви із СЗ “демінутивність”, “аугментативність”, “виконавець дії, об’єкт якої...”, “позбутися того...”, “позбавити того...” майже завжди, а із СЗ “дія, зміст якої...”, “дія, результат якої...” у половині випадків мають однакові лексико-семантичні структури та функціонально-стилістичні особливості. Близькі лексико-семантичні структури, синонімізуючись в одному чи кількох ЛСВ, властиві словотвірним синонімам із СЗ “стилістична модифікація”, рідше – із СЗ “абстрагована дія, об’єкт якої...”, “загальна відносність”. Різні лексико-семантичні структури мають найчастіше спільноосновні похідні із “носій предметної ознаки”.

Аналіз словотвірних синонімів на базі дериватів, мотивованих абстрактними непохідними іменниками, засвідчив, що словотвірна синонімія не завжди корелює з лексичною. Багато словотвірних синонімів можна назвати лексико-словотвірними, однак усе-таки немало спільноосновних десубстантивів з однаковою словотвірною семантикою і різними словотворчими формантами мають неоднакові лексичні значення і не є синонімами на лексичному рівні.

Література

1. Бачкур Р. О. Демінутивно-аугментативний словотвір іменників на позначення тварин і рослин та проблема словотвірної синонімії / Роман Бачкур // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. – Випуск ІХ-Х (2004-2005 рр.). – Івано-Франківськ : Плай, 2005. – С. 344-351.
2. Валюх З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові / Зоя Валюх. – Київ-Полтава : АСМІ, 2005. – 356 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
4. Ґрещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / Василь Ґрещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 208 с.
5. Ковалик І. І. Вопросы словообразования имен существительных восточнославянских языков в сравнении с другими славянскими языками : автореф. дис. ... доктора филол. наук / И. И. Ковалик. – К., 1961. – 36 с.

6. Ковалик І. І. Питання словотворчої омонімії і синонімії у сфері іменників слов'янських мов / І. І.Ковалик // Питання слов'язнавства : матеріали 1 і 2 республіканських славістичних конференцій. – Львів, 1962. – С. 5-26.
7. Ковалик І. І. Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах / І. І. Ковалик. – Львів, 1964.
8. Микитин О. Д. Глибина словотвірних парадигм іменників на позначення осіб за спорідненням та свояцтвом / О. Микитин // Семантика мови і тексту : зб. статей VI Міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – С. 384-389.
9. Микитин О. Д. Семантико-функціональні особливості спільноосновних десубстантивів із однаковим словотвірним значенням / Оксана Микитин // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – 2006. – Вип. XI-XII. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 118-126.
10. Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка : у 4-х т. – К., 1907-1909.
11. Словник української мови : в 11-ти т. – К. : Наук. думка, 1970-1980.
12. Словотвір сучасної української літературної мови / за ред. М. А. Жовтобрюха. – К. : Наук. думка, 1979. – 406 с.

In the article lexical-semantic and functional-stylistic features of word-building synonyms are analysed on material of derivatives, explained by abstract not derivative nouns. Analysis based on the following complex word-building unit, as word-building paradigm.

Key words: *word-building synonyms, depth of word-building paradigm, word-building meaning, lexical-semantic structure.*

Опубл.: *Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Випуск XV-XVIII. – Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – С. 251-254.*